

Aanwijzingstekst beschermd stadsgezicht binnenstad Utrecht

DE MINISTER VAN CULTUUR, RECREATIE EN MAATSCHAPPELIJK WERK EN DE STAATSSECRETARIS VAN VOLKSHUISVESTING EN RUIMTELIJKE ORDENING

Overwegende dat het gedeelte van Utrecht, gemeente Utrecht, dat de vermoedelijk reeds in de Romeinse tijd gestichte “oude stad” omvat, met zijn voornamelijk uit de middeleeuwen daterend historisch plan van grachten, straten en historische bebouwing, waaronder vele kerken, werven en andere beschermde monumenten, een historisch waardevolle stedenbouwkundige totaliteit vormt, welke een beeld oplevert dat van algemeen belang is vanwege de schoonheid en het karakter ervan.

Gelet op de artikel 20 van de Monumentenwet;

Gehoord de Monumentenraad, de raad van de gemeente Utrecht,

Gedeputeerde Staten van Utrecht en de Rijksplanologische Commissie;

BESLUITEN:

Het gebied in de gemeente Utrecht zoals is aangegeven op de bij deze beschikking behorende tekening nr. 019 en zoals omschreven in de toelichting bij deze beschikking, aan te wijzen als stadsgezicht in de zin van artikel 20 van de Monumentenwet.

Van deze beschikking, waarvan mededeling zal worden gedaan in de Nederlandse Staatscourant, zal afschrift worden gezonden aan de Monumentenraad, de raad van de gemeente Utrecht, Gedeputeerde Staten van Utrecht en de Rijksplanologische Commissie.

Gemeente: Utrecht

Het beschermde stadsgezicht omvat het op de bijgevoegde kaart (rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekening nr. 019) door een stippellijn omgrensd gebied.

In een zeer groot deel van Utrechts “oude stad”, dat wil zeggen het gebied binnen de singels, vertoont het historische – voornamelijk uit de middeleeuwen daterende – plan van grachten en straten en de aanliggende bebouwing een zodanige samenhang en in historisch opzicht gezien een zodanige kwaliteit, dat de definitie van het stadsgezicht in de Monumentenwet hierop van toepassing geacht moet worden.

De demping van de singelgrachten, gedurende vele jaren een strijdvraag, is beperkt gebleven tot het noordwestelijk gedeelte tussen de Bemuurde Weerd en het Sterrebos. Het gedempte gedeelte begrenst een stadsdeel (de zogenaamde wijk C), waarin reconstructie van stratenplan en bebouwing reeds gedeeltelijk zijn beslag heeft gevonden. Voorts zullen meer zuidelijk, bij en op het Vredenburg, werken in het kader van het plan Hoog-Catharijne voortgang vinden.

Het gedeelte van de “oude stad”, waarin zich de verscheidenheid van “stadsgezichten” voordoet, is daarom globaal begrensd door de singelgrachten en door een lijn achter de bebouwing aan de westzijde van de Oude Gracht (inclusief de Jacobikerk) tot de Hamsteeg, voortgaande in zuidwestelijke richting naar de Mariaplaats.

Utrecht behoort tot de oudste stedelijke nederzettingen van ons land, waarvan de belangrijkste bloeitijd viel in de 12de en 13de eeuw. Het plan van straten en grachten dateert, behalve enige wijzigingen uit later tijd, uit de middeleeuwen.

Bij de vorming van dit stratenplan zijn twee omstandigheden van grote betekenis geweest: de vestigingen van het geestelijk gezag met als centrum de immuniteiten van St. Maarten en van Oudmunster en de loop van het water (Rijn) binnen het stadsgebied, het middel van communicatie met de buitenwereld (handel) in de middeleeuwen.

De vestigingen van geestelijk gezag waren tevens centra van wereldlijke macht (bisschop en kapittels), waarbij de situering van de centrale immuniteiten teruggaat op de vestiging van het Romeinse gezag op het huidige Damplein en de directe omgeving ervan. Deze Romeinse vestiging in de vorm van een castellum met toebehoren moet in relatie gestaan hebben met de toenmalige stroomtakken van de Rijn. Vast staat voorts, dat de in de 12de eeuw genoemde “novum fossatum” betrekking heeft op gedeelten van de Oude Gracht. De oudste stedelijke ontwikkeling (stadsrechten 1122) moet gelocaliseerd worden aan de Oude Gracht, in het bijzonder in de omgeving van de oudste stadskerk, de Buurkerk (voor de eerste maal vermeld in 1131, doch stellig van oudere datum, wellicht 11de eeuw), en wel ter weerszijden daarvan.

In laatstgenoemde – 11de – eeuw kwam ook het “kerkenkruis” tot stand met de immuniteiten van St. Marie, St. Jan en St. Pieter, respectievelijk ten westen, ten noorden en ten oosten van de Domkerk. Ten zuiden van de Domkerk en de kerk van St. Salvator (Oudmunster) vond tezelfder tijd de St. Paulusabdij een plaats. De Jacobikerk werd gesticht na het doortrekken van de Oude Gracht tot de Vecht (de Weerd) in de tweede helft van de 12de eeuw.

De vestiging van de St. Nicolaaskerk, de meest zuidelijke parochiekerk binnen de singels, kan teruggaan op een voorstedelijke bewoning in dit stadsdeel; de Geertekerk werd ten slotte in 1259 binnen de ommuring van de stad gebracht. De ligging van deze kerk bij de wal en aan het einde van de Springweg lijkt “toevallig”.

Het bochtige tracee van de Springweg doet een hogere ouderdom vermoeden, wellicht een voorstedelijke. In vergelijking hiermee is de vrijwel rechte (Lange) Nieuwstraat duidelijk van latere oorsprong (14de eeuw). De aanleg van deze straat, die voor 1618 in het noorden dood liep op het terrein van de voormalige Paulusabdij, zal in verband staan met de aanleg van de Nieuwe Gracht, zoals wij die nu kennen. Eveneens in de 14de eeuw zal het regelmatig patroon van dwarsstraten (zoals de Zuylenstraat, de Schalkwijkerstraat en de Heerenstraat) aan beide zijden van de Nieuwe Gracht ontstaan zijn. Sommige hiervan in eerste instantie nog niet als “straat”, maar als pad door of langs een kloosterterrein. Tegen het einde van de 14de eeuw werd de Kromme Nieuwe Gracht naar het noorden verlengd met de Drift en de Plompetorengracht.

Omstreeks 1400 heeft dit stadsplan zich ontwikkeld tot het patroon, zoals wij dit kennen van de oudste stadsplattegrond uit het midden van de 16de eeuw (Jacob van Deventer). Deze plattegrond en de wat latere uit de 16de eeuw geven dan tevens een indruk van de concentraties van bebouwing. Duidelijk blijkt dan ook het zwaartepunt van de bebouwing te liggen langs de Oude Gracht. Daar en in de directe omgeving hiervan werden de vele middeleeuwse stenen huizen aangetroffen van aanzienlijke geslachten. In het oostelijke stadsdeel, bij de Nieuwe Gracht, konden evenwel in de late middeleeuwen nog vele kloosters, voornamelijk vrouwenkloosters een plaats vinden.

Eveneens omstreeks het einde van de 14de eeuw zal de huidige profilering van de Oude Gracht met zijn werven en werfkelders zijn vorm hebben gekregen. Het voor Nederland vrijwel unieke verschijnsel van de sterk verdiept liggende gracht is, evenals andere details van Utrechts topografie, moeilijk te verklaren. Natuurlijke oorzaken kunnen moeilijk een directe aanleiding tot de aanleg geweest zijn. Een reeks van kunstmatige ingrepen, enerzijds met betrekking tot het woonniveau (verhoging), anderzijds ten aanzien van het waterpeil (verlaging) zullen in de late middeleeuwen tot het zo karakteristieke profiel van de grachten hebben bijgedragen. Een belangrijke rol speelde de eerste sluis bij Vreeswijk (1373); deze gaf aan Utrecht de mogelijkheid het waterpeil in de hand te houden.

Het verdwijnen van de geestelijke vestigingen in de tweede helft van de 16de eeuw bracht een openleggen van de immuniteiten en kloosterterreinen met zich mee. In de 17de eeuw ontstonden zo onder meer de Korte Nieuwstraat, de Boothstraat, de Keistraat en ook de bebouwing rondom het Janskerkhof. Deze tijd geeft voorts een intensivering te zien van de bebouwing in de zuidelijke en oostelijke stadsdelen. Uitbreidingen van het 14de ha. omvattende stadsgebied (exclusief de Bemuurde Weerd) zijn in de Gouden Eeuw niet verder gekomen dan het papieren stadium. Reeds in de 16de eeuw waren de vestingwerken gemoderniseerd met bastions, deels van steen (aan de zuidzijde), deels (iets later) van aarde (aan de oost- en noordzijde).

De 19de eeuw kenmerkte zich door een ingrijpende afbraak van stadsversterkingen (muren en poorten), vele woonhuizen en grote gebouwen, zoals de Mariakerk en de ruïne van het schip van de Dom. Daarentegen leverde de parkaanleg, onder meer van Zocher, op de voormalige wallen en bastions een positieve bijdrage aan het stadsbeeld en hetzelfde geldt voor vele sobere, een zekere deftigheid ten teen spreidende nieuwe woonhuizen, die zich meestal op een weinig opvallende wijze in het oudere stramien van de bebouwing kunnen voegen.

Vooral het eigenlijke hart van de stad heeft in onze tijd vele vormveranderingen als gevolg van functieveranderingen te zien gegeven (ontwikkeling van de winkelcity met de daaraan verbonden schaalvergroting). Het nagenoeg ontbreken van oost-west verbindingen leidde tot de aanleg (sterke verbreding) van het tracee Viestraat–Potterstraat–Lange Jansstraat–Nobelstraat naar plannen uit de twintiger jaren. Een opvallende plaats in deze doorbraak kreeg het postkantoor (1924) tussen de Oude Gracht en de Neude. Duidelijk op zichzelf staat de kantoorflat aan de Neude, solitair zowel ten opzichte van het verleden als ten opzichte van de toekomst.

Tot de elementen, die een stadsgezicht in de zin van de Monumentenwet bepalen worden gerekend:

- a. het patroon van straten, wegen, pleinen, grachten en andere waterlopen;
- b. de aard, het type en de hoogte van de bebouwing;
- c. de indeling van de openbare ruimte;
- d. de afmetingen van de bebouwing, alsmede de bekapping;
- e. de beplanting;
- f. de gevelindeling en het materiaalverbruik.

De waarde, die aan het historische stadsbeeld gehecht moet worden, is afhankelijk van de waarde, die aan de onder a. tot en met f. genoemde onderdelen van de historisch–stedebouwkundige totaliteit toegekend worden.

De waarde van de historische karakteristiek wordt aangegeven in een drietal klassen A, B en C, zoals op bijgaande toelichtende kaart is aangegeven. Deze indeling in klassen, die evenwel een vereenvoudiging van de aanwezige waarden inhoudt, dient als een uitgangspunt gekozen te worden voor de nadere uitwerking van de bescherming van het stadsgezicht in het kader van het bestemmingsplan ex artikel 37, lid 5 van de Wet op de Ruimtelijk Ordening.

Ten aanzien van klasse A zij opgemerkt, dat alle hiervoor opgesomde elementen voor het “beeld” van belang zijn; met betrekking tot de klasse B zijn voornamelijk de elementen a tot en met e van belang, terwijl bij de klasse C de nadruk valt op de elementen a en b.

Een andere indeling van de genoemde klassen A tot en met C leidt voor het beschermde gebied in de oude stad van Utrecht tot een groepering van kleinere gebieden, zoals op de bijgaande toelichtende kaart is aangegeven.

Gebieden klasse A

De noord–zuid lopende grachten: de Oude Gracht en de reeks Plompetorengracht–Drift–Kromme Nieuwe Gracht en Nieuwe Gracht en de hierop aansluitende voormalige immuniteiten met de Janskerk, Domkerk en Pieterskerk vormen de gebieden waarin de historische identiteit van de stad Utrecht op de meest waardevolle wijze naar voren komt. Zeer belangrijk voor deze gebieden is de samenhang tussen open ruimten (grachten met werven en boombeplanting, voorts het Janskerkhof met beplanting) en de aanliggende bebouwing bestaande uit de voornaamste middeleeuwse kerken, het stadhuiscomplex, vele in oorsprong middeleeuwse huizen, voornamelijk aan de Oude gracht, en het merendeel van de latere patriciërshuizen (langs de Plompetorengracht, Drift, Janskerkhof en verder zuidwaarts). Gelegen in gesloten gevelwanden is deze bebouwing ondanks afwisseling in stijl, karakter, afmetingen en tijd van ontstaan, door schaal, ritme (verticale gevelindeling) en materiaalgebruik (baksteen en pleisterwerk) van een homogeen karakter, gezien vanuit de totaliteit van de historisch–stedebouwkundige structuur. De hoogte van de bebouwing bedraagt doorgaans twee of drie bouwlagen met kap, de breedte van de percelen kan variëren van 6–7 meter (noordelijk gedeelte van de Oude Gracht) tot 15–20 meter (Drift–Nieuwe Gracht).

De bedoelde gebieden geven voorts een grotere, ver in het verleden teruggaande functionele verscheidenheid, variërend van grote bedrijvigheid in het historische stadshart in de “Bocht” van de Oude Gracht en ten zuiden hiervan tot het verstilte gebied van de Nieuwe Gracht bij het Servaas Bolwerk. Direct vanwege het karakter sluiten bij de grachten een aantal straten (“dwarsstraten”) aan, waaronder de Trans, de Hamburgerstraat, de Herenstraat, de Zuilenstraat en de Brigittenstraat.

Gebieden klasse B

De gebieden B omvatten de wallen en singels vanaf de Biltstraat tot het Ledige Erf, het “tussengebied” van de grachten vanaf de Ganzenmarkt en Minderbroederstraat naar het zuiden (Domplein–Korte–Lange Nieuwstraat met de dwarsstraten, voor zover deze niet tot de gebieden met de classificatie A gerekend zijn, en omgeving Nicolaaskerk), voorts de omgeving van de Springweg en de Mariaplaats–Zadelstraat en tenslotte twee kleine gebieden aan de noordzijde van de oude stad, te weten het Predikheren kerkhof en de Noorderstraat–Bagijnekade. De bebouwing langs deze straten wordt in het algemeen gekenmerkt door een nauwe parcellering en een meer bescheiden allure. Zeer opmerkelijk is daarbij de omstandigheid dat de oost–west gesitueerde straten in het zuidelijke deel van de oude stad slechts zelden geheel in elkaars verlengde liggen, maar telkens enigermate verspringen. Daardoor heeft dit stadsbeeld, ondanks de openheid van de grachten en de Lange Nieuwstraat, een grote mate van beslotenheid verkregen.

De singels en grachten vormen de omvatting van het oude stadsgebied en hebben daardoor een belangrijke karakterbepalende waarde. In het profiel van de singelgrachten vormt de bebouwing langs de singels mede een duidelijk beeldbepalend element. Deze bebouwing is daarom, tot een diepte van circa 15 meter binnen het stadsgezicht betrokken. Vooral de hoogte van deze, voornamelijk aaneengesloten, bebouwing en de ligging van de voorgevels in één rooilijn zijn in het profiel van de singels van belang. Als zodanig zou de strook ter diepte van 15 meter als “gebied C” kunnen worden geclassificeerd: slechts als medebepalend element in het profiel van de stadsbuitengracht, die ter plaatse tot klasse B behoort, is deze strook in diezelfde klasse ondergebracht.

De omgeving van de Springweg wordt gekenmerkt door een bijzonder levendig fijnmazig patroon van kleine huizen, gegroepeerd aan de in flauwe bochten verlopende hoofdstraat. Het ten noorden daarbij aansluitende gebied rond de Mariaplaats herbergt nog vele restanten van de bebouwing binnen de immuniteit van St. Marie. De omgeving van de Nicolaaskerk (met het gebouw van de Fundatie van Renswoude en het voormalige St. Nicolaasklooster) alsmede de door het niveauverschil van straat en water zeer opmerkelijke Twijnstraat behoren mede in deze categorie. In de kleine gebieden in het noorden van de oude stad (omgeving Predikheren kerkhof en Bagijnekade–van Asch van Wijckskade) wordt het karakter voornamelijk bepaald door forse 19de eeuwse woonhuizen. Opgemerkt wordt dat door de ligging van deze gebieden een sterke samenhang bestaat met de A-gebieden. De mogelijkheden tot het handhaven van de karakteristiek van deze laatste zijn ten nauwste afhankelijk van de ontwikkelingen in de tussenliggende en aangrenzende stadsdelen klasse B.

Gebieden klasse C

De resterende gebieden binnen het beschermde stadsgezicht ressorteren onder klasse C. Het zijn enerzijds gebieden waarbinnen nieuwe bebouwing kort geleden is verzeen (Wilhelmina kinderziekenhuis, Willem Arntszstichting, Keizerstraat e.o., Neude), dan wel waar de oude stedenbouwkundige structuur reeds is verdwenen (het gebied tussen Springweg en Geerte Bolwerk). Daarnaast zijn in deze categorie ondergebracht gebieden waarbinnen de verkrotting zover is voortgeschreden, dat herstel van de bestaande bebouwing onmogelijk moet worden geacht (omgeving Keukenstraat). Bovendien komt in deze gebieden veel bebouwing voor, waarvan het behoud uit architectuur–historisch oogpunt niet kan worden bepleit of waarvan de schaal zelfs strijdig is met de schaal van de omgeving.

Daarentegen worden in deze gebieden toch ook uit een oogpunt van de oude stadsstructuur (waaronder de stadsbuitengracht met bebouwing aan de noordzijde van de oude stad) en historische bebouwing waardevolle elementen aangetroffen. In dit opzicht nemen de Breedstraat–Jacobijnenstraat de in het verlengde liggende Loeff Berchmakerstraat en Predikherenstraat een bijzondere plaats in, mede in relatie tot de bebouwing aan het noordelijke gedeelte van de Oude Gracht en langs de van Asch van Wijckskade.

Een nadere uitwerking van het beschermde stadsgezicht zal plaats moeten vinden in bestemmingsplannen ex artikel 37, lid 5 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening. Hierbij wordt vooropgesteld, dat een bescherming ex artikel 20 van de Monumentenwet geen bevestiging van de gegeven situatie inhoudt. Ook voor het veiligstellen van de uit een historisch oogpunt belangrijke bebouwing zou een dergelijke bevestiging funeste gevolgen kunnen hebben. Door middel van bestemmings- en bebouwingsvoorschriften zal gestreefd moeten worden naar een adequate bescherming, die optimaal dient te zijn ten aanzien van de aan deze bescherming te stellen eisen.

Zoals reeds is opgemerkt, kan de globale indeling in drie klassen (A, B en C), die voor de bepaling van de waarde van de historische karakteristiek is gegeven, voor de aard van de bescherming als uitgangspunt dienen. Ook binnen de als A, B of C aangegeven gebieden zal echter nader onderzoek noodzakelijk zijn voor een goede afweging tussen de te nemen beschermde maatregelen en de gewenste ontwikkeling, zo deze strijdig met elkaar zouden zijn. Nieuwe ontwikkelingen zullen zowel in de gebieden A, B als C mogelijk zijn. In de gebieden A zullen deze zich zoveel mogelijk moeten voegen in het bestaande stedelijke weefsel, waarbij rooilijnen (van de voorgevels en in vele gevallen ook van de achtergevels), parcellering, hoogte en vormgeving van de bebouwing, benevens het gebedigde materiaal, gezien vanaf de openbare ruimte van groot belang zijn. Analoge uitgangspunten dienen te gelden voor het gebruik en de detaillering van de openbare ruimte.

De “speelruimte” in de bestemmings- en bebouwingsvoorschriften voor deze gebieden zullen mede in de plannen dienen vast te liggen, bijvoorbeeld door middel van duidelijk omschreven alternatieve bestemmingen en percentages (bij breedte en hoogte van de bebouwing), waarmede van de “basisvoorschriften” kan worden afgeweken. Bij uitvoering van plannen zullen mogelijkheden tot restauratie en rehabilitatie belangrijke aandacht vragen.

In de gebieden B zal de bescherming voornamelijk gericht dienen te zijn op de schaal van de bebouwing ten opzichte van de openbare ruimte. Een grotere flexibiliteit (vergeleken met gebied A), ook in gebruik en bestemming van binnenterreinen, zal hier mogelijk zijn.

Tenslotte zal in de gebieden C de nadruk vallen op de voornaamste elementen van het stratenpatroon, mede gezien in het totale ruimtelijke patroon van de oude stad, alsmede op de hoogte van de bebouwing.